

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Kleine politieke economie van de overgang

Oversloot, J.

Citation

Oversloot, J. (1993). Kleine politieke economie van de overgang. *Acta Politica*, 28: 1993(1), 61-76.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3450105>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3450105>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Literatuur

Kleine politieke economie van de overgang

J. Oversloot

Naar aanleiding van:

- Adam Przeworski, *Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge etc. 1991;
 Bartłomiej Kaminski, *The Collapse of State Socialism. The Case of Poland*. Princeton University Press, Princeton (N.J.) 1991;
 Ken Jowitt, *New World Disorder. The Leninist Extinction*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles en Oxford 1992.

Hoe groot is de kans dat de vroegere staatsocialistische landen in Midden- en Oost-Europa zich zullen ontwikkelen tot democratische landen met een marktsysteem? Beter: onder welke voorwaarden is deze uitkomst van de 'transformatieprocessen' die thans in gang zijn gezet ook waarschijnlijk? Staan de Midden- en Oosteuropese landen voor een unieke taak of zijn er precedentes voor de overgang van een 'dergelijk soort' systeem naar 'ons soort' politiek-economisch systeem? Adam Przeworski en Bartłomiej Kaminski geven op de laatste vraag een verschillend antwoord. Eerst over Przeworski. Przeworski brengt de hervormingen – althans de pogingen daartoe – in een ruim, vergelijkend perspectief, zoals de ondertitel van zijn boek al aangeeft. In *Democracy and the market: Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America* bestudeert hij 'transitions' om vragen te kunnen beantwoorden over 'the conditions and the paths that lead to political democracy and material prosperity' (Przeworski: ix). De hervormingen in Oost-Europa (Midden- en Oost-Europa) zijn een variant van het soort 'overgang' waartoe volgens Przeworski ook recente politieke en economische hervormingen in Zuid-Amerika kunnen worden gerekend. Wat we weten over de 'transitions' in Zuid-Amerika kan onze ideeën, onze verwachtingen, over wat in Oost-Europa kan of zal gebeuren richting geven. Eén van de algemene stellingen, of hypotheses, van Przeworski is: 'To evoke compliance and participation, democracy must generate substantive outcomes: It must offer all the relevant political forces real opportunities to improve their material welfare' (Przeworski: 32). Alle groepen met blokka-

demacht moeten het vooruitzicht hebben op een verbetering van hun materiële positie, anders gaat de democratie ten onder, zo zou je deze stelling kunnen vertalen (interpreteren). Deze hypothese is algemeen, lijkt hard, maar de gebruikte begrippen zijn moeilijk te operationaliseren. De stelling zelf helpt ons niet erg de 'relevant political forces' te onderkennen. Misschien kunnen we die groepen op eigen kracht identificeren.

Er zijn delen van de strijdkrachten en andere bewapende groepen die een dergelijke politieke macht zouden kunnen vormen. Er zijn daarnaast in elke ontwikkelde economie andere groepen met, potentieel, blokkade- of sleutelmacht. Kleine groepen 'an sich' hebben (misschien) als zij zich 'für sich' gedragen die sleutelmacht (luchtverkeersleiders bij voorbeeld, of spoorwegemployeés); grotere groepen hebben misschien 'an sich' die sleutelmacht ook, maar voor die grotere groep is het waarschijnlijk moeilijker 'für sich' op te treden. (Ik leen hier dankbaar uit het marxistische vocabularium; Przeworski doet dat ook, hij is, was, een *marxian* die zich tot de sociaal-democratie bekennt.) De omvang van de groep is niet het enige wat telt: de mate van concentratie is een andere factor. (Mijnwerkers en metaalarbeiders valt het blijkbaar gemakkelijker een dergelijke politiek effectieve pressiegroep te vormen dan boeren.) Mag de stelling van Przeworski zo worden begrepen dat zij impliceert dat economische blokkademacht in een democratische samenleving in politieke macht kan worden vertaald en *zal* worden vertaald als de 'welvaartsverwachtingen' van de betreffende 'pressiegroep' worden gefrustreerd?

Maar kunnen (groepen van) 'beroeps politici' zelf ook niet een 'relevant political force' vormen met 'blokkademacht' *los* van hun eigen (verdere) materiële aspiraties? Waarom zouden we aannemen dat het vooruitzicht op materieel voordeel zo niet de enige dan toch de voornaamste motiverende kracht is?

Het vooruitzicht op verbetering van het materieel welzijn is mogelijk één, maar, naar mij lijkt, geen afdoende voorwaarde voor 'compliance [with] and participation [in]' democratie. Daarmee in verband: Przeworski neemt als vanzelfsprekend aan dat wie de *demos* vormen reeds vaststaat en 'blijft vaststaan' wanneer het economische en politieke hervormingsproces in gang is gezet. De verschillende politiek actieve of politiek te activeren 'groepen' *binnen* de *demos* moet het perspectief op welvaartsverbetering worden geboden opdat de democratie florere, aldus Przeworski. De aanname dat wie de *demos* vormen 'geen kwestie meer is', bleek in Oost-Europa echter al spoedig onjuist. Het streven naar zelfbeschikking van de verschillende etnische groepen of volken boven welvaart 'past niet' in het theoretische kader van Przeworski. Wat Michael Walzer 'new tribalism' heeft genoemd¹, treft Przeworski als irrationeel, hij laat er althans in zijn theoretische

sche kader geen ruimte voor – hij maakt als politiek theoreticus dezelfde fout als M.S. Gorbatsjov heeft gemaakt als politiek practicus. Gorbatsjov heeft de kracht van het nationalisme, van het nationale onafhankelijkheidsstreven onderschat. Hij kon er niet mee overweg. De oorzaak daarvan was naar mijn idee niet alleen de angst voor de teloorgang van het imperium. Keer op keer wees hij op de domheid, de irrationaliteit van het 'forceren' van breuken in de unie, ook omdat dit zijn prijs in geld, in welvaart, zou hebben.

László Bruszt had voordat *Democracy and the market* verscheen zijn twijfel al eens geformuleerd over de zinnigheid van een vergelijking van politieke en economische hervormingen in Oost-Europa met veranderingsprocessen die zich voltrekken, of zich al zouden hebben voltrokken, in Zuid-Amerika en Zuid-Europa.² Bruszt, door Przeworski ook aangehaald, stelde dat er in het oog springende overeenkomsten zijn tussen de hervormingen, althans hervormingspogingen, in Oost-Europa en Zuid-Amerika, maar dat er vooral een fundamenteel verschil bestaat tussen beide – inderdaad – 'soorten' hervorming: de overgang naar democratie in Oost-Europa moet daar, anders dan in Zuid-Amerika, samengaan met een radicalere hervorming van het economische systeem.

Przeworski neemt stelling tegen het idee dat in Zuid-Amerika geen radicale economische hervormingen nodig waren. Kort voor en in het begin van het hervormingsproces staan volgens Przeworski de Oosteuropese en de Zuid Amerikaanse landen goeddeels voor dezelfde economische problemen. Zowel in de Oosteuropese als in de Zuid Amerikaanse landen: (1) is de staat kwetsbaar voor de druk van grote ondernemingen, (2) is er een hoge mate van monopolievorming en protectionisme, (3) bestaan uit hun krachten gegroeide bureaucratieën, (4) zijn de 'revenue-collecting systems' zwak, (5) zijn de systemen die een inkomensgarantie moeten bieden en welzijnsvoorzieningen leveren, rudimentair en gefragmenteerd (Przeworski: 140).

Er zijn echter, erkent Przeworski, in de economische sfeer twee systematische verschillen tussen beide groepen landen: (1) in Oost-Europa bestaat gecentraliseerde toewijzing van 'physical resources' en administratieve prijsstelling en (2) de inkomensverschillen zijn in Zuid-Amerika onvergelijkbaar veel groter dan in Oost-Europa (Przeworski: 140).

Aan dit lijstje had Przeworski volgens mij nog een aantal significante verschillen moeten toevoegen:

(a) In de meeste Oosteuropese landen is (was) het banksysteem rudimentair en het verzekeringssysteem zwak ontwikkeld.

(b) Het wettelijk kader voor privaat eigendom van produktiemiddelen

(in zijn verschillende vormen, met alles wat daarbij hoort) ontbrak;³ die 'juridische vormen' lagen in Zuid-Amerika al klaar.

(c) Afgezien van die wetgevingsarbeid: er is in elk willekeurig Oosteuropees land meer te privatiseren dan in elk willekeurig Zuidamerikaans land.

(d) De omvang van de 'privatiseringstaak' wordt door Przeworski overigens even later wel genoemd, maar, schrijft hij, daar staat dan tegenover dat in Zuid-Amerika, behalve in Chili, op het moment van de overgang de inflatie een groot probleem was en in Oost-Europa, met uitzondering van Polen, niet (Przeworski: 144-5). Dit laatste 'voordeel', zo kan daaraan nu worden toegevoegd, hebben veel Oosteuropese landen kort na het begin van de overgang verloren. In Rusland, bij voorbeeld, bedraagt de inflatie in 1992 (waarschijnlijk) zo'n 2000%, in de Oekraïne ten minste 2500%. De precieze omvang van de inflatie heeft niemand kunnen voorzien, maar dat de inflatoire druk vanaf het begin van de (poging tot) hervorming van de Oosteuropese economieën zou toenemen is vaak genoeg voorspeld. Het punt waar het om gaat, is dat het voordeel dat de Oosteuropese landen zouden hebben genoten – een geringe inflatie voor het begin van de hervormingen – geen voordeel was, maar juist een nadeel. De inflatie was niet mede aanleiding tot de economische hervormingen, maar juist een gevolg ervan.

Laten we met Przeworski aannemen dat de toekomst van een (proto)democratische politiek verbonden is met het economische succes, of de vooruitzichten daarop, onder het (proto)democratische, hervormingsgezinde regime. Kort na het aantreden van 'het nieuwe regime' is de inflatie zowel in Zuid-Amerika als in Oost-Europa een feitelijk economisch probleem. In Zuidamerikaanse landen is (was) het een erfenis en kan het nieuwe regime krediet verdienen door die inflatie te beteugelen – terwijl het zich haast onvermijdelijk onsympathiek maakt bij een deel van de bevolking door de manier waarop het dit doet. In Oost-Europa, bij voorbeeld in Rusland, staat het nieuwe regime vrijwel direct onder grotere druk: de inflatie is in zekere zin de schuld, de creatie, van dit nieuwe regime ('Vroeger hadden we geen inflatie!'). Daarna is pas lof te verdienen en (opnieuw) blaam te verwerven, als het regime de inflatie weet te beteugelen; echter, één keer verkeerd heeft het regime het altijd al gedaan. Het moment waarop de inflatiekwestie zich voordoet is dus – anders dan Przeworski meent, maar wel 'in de termen van' Przeworski – een last voor het nieuwe regime in Oost-Europa.

De 'geringe privatiseringstaak' in Zuid-Amerika kan dus niet worden weggestreepd tegen het 'geringe inflatie' in Oost-Europa, zoals Przeworski voorstelt. Ik heb aannemelijk willen maken, dat zowel de privatiseringstaak alsook de inflatiekwestie (niet door de hoogte van de inflatie maar door het

moment waarop de inflatie zich voordoet) in het nadeel van Oost-Europa uitvallen.

(e) Ten aanzien van de werkloosheid gaat hetzelfde verhaal op. Waar werkloosheid in Zuid-Amerika al een probleem was onder het oude regime, is het in Oost-Europa een nieuw probleem onder het nieuwe regime en 'de creatie' van het nieuwe regime.

(f) Een extreme inkomensongelijkheid verschijnt in Oost-Europa voor het eerst na (het begin van) de transformatie; deze groeiende inkomensongelijkheid gaat gepaard met *conspicuous consumption* van de nieuwe rijken.

(g) Ten slotte: de etnische problemen en de kwesties van staatsontbinding en staatsvorming die zich in voorheen staatsocialistische landen aandienen.⁴

Het slot van Przeworski's boek is bepaald verrassend. Als een soort *obiter dictum*, je mag het ook een *deus ex machina* noemen, merkt hij daar op:

'The main reason to hope that Eastern Europe will escape the politics, the economics, and the culture of poor capitalism, that it will soon join the West, is geography. This is the central premise of the Eastern European syllogism: "There is only one Europe" – the single European civilization, of which Eastern European countries have been traditional members, only temporarily separated by the curtain lowered by Soviet domination. All that is needed now is for Bulgaria, Poland and Slovenia to find their rightful place in the European family of nations' (Przeworski: 190).

Bulgarije, Polen en Slovenië staan in dit citaat kennelijk voor 'de landen van Oost-Europa'. Wat ook de waarde is van deze 'belangrijkste reden', Przeworski doet geen poging om (alsnog) uit te leggen hoe zij past in de 'conceptuele kaders' die hij eerder in zijn boek heeft gehanteerd. Hoe moeten we deze opmerking begrijpen? Het streven naar een liberale democratie met een marktsysteem wordt in 'de Oosteuropese landen' ingegeven door het verlangen om ook door anderen bij Europa te worden geteld? Het streven om tot de beschaafde landen te worden gerekend zal een bijdrage leveren aan het economisch succes in die landen en daardoor het behoud of de ontwikkeling van een 'liberale democratie' vergemakkelijken? Przeworski doet in dit *obiter dictum* alsof de grenzen van 'Europa' voordat het ijzeren gordijn zakte duidelijk waren en de grenzen van Europa na het wegvallen van het ijzeren gordijn 'dus' opnieuw duidelijk zijn. Maar 'Europa' was (noch is) politiek-geografisch noch cultureel een duidelijk begrensde 'gegeven'. Behoorde bij voorbeeld Albanië daartoe? De 'zelfdefinitie' van Rusland is (opnieuw) betwist: Is of hoort Rusland een Europees land te zijn, of neemt Rusland een unieke positie in tussen Oost en West? En verkeert héél Rusland, tot aan Vladivostok, in die positie? Wat mogen we, Przeworski's

'main reason' indachtig, verwachten van de Kaukasische republieken, enzovoort? En als de geografische nabijheid tot West-Europa de belangrijkste factor is die kan bijdragen aan het ontstaan van een stabiele liberale democratie met een fatsoenlijk marktsysteem in de vroegere staatsocialistische landen, wat is dan overigens het belang van Przeworski's macro-economische indicatoren, precies de indicatoren die volgens hem een directe vergelijking met Zuid-Amerika mogelijk en zinvol maken?

Het lijkt er misschien op dat ik *Democracy and the market* een slecht boek vind. Dat is niet zo. Niet de minste verdienste van het boek is dat de daarin gepresenteerde ideeën uitnodigen tot een, hopelijk creatieve, reactie.⁵

De aanpak en de uitgangspunten van Bartłomiej Kaminski in *The Collapse of State Socialism* staan in scherp en gearticuleerd contrast met de aanpak en de uitgangspunten van Przeworski. Waarom, vanuit de optiek van Kaminski, een vergelijkende studie van de transformatie van de Zuid Amerikaanse politieke en economische systemen en de transformatie in voorheen staatsocialistische landen weinig zinvol is, wordt uit het volgende snel duidelijk.

Przeworski ging ervan uit dat in de staatsocialistische landen politiek en economie nog te onderscheiden waren. Kaminski stelt daarentegen:

'Under state socialism, everything is politicized except politics, which is almost completely depoliticized. [...] Under state socialism, everything focuses on the economy except economics, which is utterly de-economized, and as a result, is fully politicized. [...] [T]he roots of the collapse of state socialism are neither economic nor political – they are institutional and systemic. They stem from the destruction of both politics and economics' (Kaminski: 4).

En even verder:

'The state socialist economy [...] is *not a mixed economy but a fused economy*. For that reason alone, it belongs to a different set of politico-economic systems – to a set where political and economic components cannot be separated' (Kaminski: 7).

Dit fusie-idee, of het feit van deze fusie, verklaart ook de 'beperkte hervormbaarheid' van het staatsocialisme:

'In the absence of democracy, the withdrawal of the state exacerbates individual and group demands for resources and leads to conflicts and inefficiencies. In the absence of a market mechanism, which is the only institutional device available to substitute for the exit of the state from the economy, the state's withdrawal only increases chaos' (Kaminski: 9).

Het staatsocialisme kan zich alleen 'kapot hervormen'. Economische en dus politieke hervorming, of politieke en dus economische hervorming in

de (voorheen) staatsocialistische landen, betekent niets minder dan het moeten recreëren van een politieke en een economische sfeer.

Kaminski beargumenteert het idee dat de politiek-economische crisis in Polen, zoals in alle staatsocialistische landen, endogeen was: de staatsocialistische landen hebben nooit de overgang van extensieve naar intensieve groei kunnen maken. Endogeen betekent niet dat 'de omgeving' van het staatsocialisme er niet toe doet, maar slechts dat de activiteit van die omgeving niet als voornaamste oorzaak kan worden aangemerkt:

'Because of the spectre of shortages and a limited capacity to compete effectively in world markets for manufactured products, producers of producer goods tend to obtain a lion's share of investment. Because these are usually energy- and material-intensive as well as highly polluting sectors, and, on the other hand, there are no mechanisms to reduce excessive consumption of industrial inputs, a vicious circle of decline is generated. It may be somewhat weakened by imported technologies, but it cannot be avoided' (Kaminski: 113).

De noodzaak – of de wens – om de fusie van politiek en economie ongedaan te maken, het streven naar 'verzelfstandiging' van politiek en economie, dicteert vervolgens niet de precieze inrichting van die nieuwe politieke en economische sfeer. De manier waarop die fusie ongedaan wordt gemaakt, bepaalt wel mede het karakter dat politiek en economie vervolgens zullen aannemen. Ook privatisering van de grote staatsbedrijven is noodzakelijk, maar prioriteit bij de inrichting van het marktsysteem heeft volgens Kaminski de deconcentratie en demonopolisering van de grote ondernemingen. Het creëren van particuliere monopolies in plaats van de oude staatsmonopolies brengt concurrentie op een echte markt niet naderbij. De eigendoms kwestie – privaat of niet privaat – is geen centraal vraagstuk. Het is zaak de staat de mogelijkheid te ontnemen in de ondernemingen in te grijpen (de politiek moet gescheiden worden van de *micro*-economie) en dat kan op verschillende manieren. Hij beveelt privatisering bij postcommunistische regeringen wel als lange-termijndoelstelling aan.⁶

Adam Przeworski ging ervan uit dat het streven in Oost-Europa is gericht op het tot stand brengen van een (liberale) politieke democratie; de duur en de diepte van het economische dal na de revolutie bepalen vervolgens, naar zijn idee, de 'overlevingskansen' van de democratie. (Ik breng hier een veel subtielere redenering terug tot een ruw causaal verband, maar dat kan nu even niet anders.) Kaminski wijst op de mogelijkheid dat de nieuwe democratische politiek de economische hervorming al direct zal frustreren. Dat kan op twee manieren. Ik citeer hem *in extenso*:

'[T]he program of new institution building, adjustment, and recovery will involve industrial and agricultural restructuring that calls for austerity measures.

Given the degree of politicization of economic issues handled under state socialism not by market but by bureaucracy, there are two dangers. First, implicit in democracy, the mechanisms of conflict mediation can strip the reform blueprint of all its meaningful components. The pressure coming from diverse constituencies may simply paralyze government.

Second, as long as financial profitability of a state-owned enterprise is not determined by a market, industrial restructuring decisions are likely to trigger more vehement response than in Western democracies where the verdicts of a market can be disputed, but only if improved competitiveness is likely. These redistributive issues combined with a deteriorating economic situation and shortageflation [voortdurende tekorten plus prijsinflatie, J.O.] may crowd out [...] the issue of economic reform' (Kaminski: 207).

De combinatie van democratie en een staatseconomie levert mogelijk het recept voor een langdurig conflict en het is dus de vraag, volgens Kaminski, of een verandering in 'the system of government' wel een noodzakelijke voorwaarde is voor economische hervorming (Kaminski: 207). Kaminski stelt de vraag, maar geeft geen antwoord. Misschien mogen we over het antwoord speculeren. Heel plat gesteld: als binnen het oude 'system of government' elk economisch hervormingsstreven ontbreekt, dan is een verandering in het 'system of government' inderdaad een voorwaarde voor economische hervormingen. Dit lijkt me per definitie waar. Als binnen het bestaande 'system of government' 'de leiding' wel een poging tot economische hervorming onderneemt, stuit, als we Kaminski volgen, dit hervormingsstreven op 'systeemgrenzen'. Dat aan economische hervormingen systeemgrenzen zijn gesteld sluit niet uit dat men onder een nieuw 'system of government' van die economische hervormingen zal kunnen profiteren: veel 'voorwerk' kan al zijn verricht. De 'Hongaarse casus' lijkt daarvan een illustratie. Een – beperkte – verzelfstandiging van staatsondernemingen had al plaatsgevonden, wetgeving voor *joint-ventures* van Hongaarse en buitenlandse ondernemers bestond al, er was een omvangrijke legale tweede economie, (politieke) economen en managers hadden al leren denken in markttermen. De beperkte hervormingen namen de tekortkomingen van het oude politiek-economische systeem niet weg, toonden die manco's misschien eens te meer, maar maakten anderzijds de 'systeemwisseling' vanaf 1989 wel gemakkelijker.⁷

Als Kaminski hardop betwijfelt of verandering van 'system of government' nodig is voor economische hervorming, wat bedoelt hij dan met 'system of government'? Hij heeft denkkelijk het volgende voor ogen: radicale economische hervormingen die door een niet-democratisch regime worden gedictieerd, een marktsysteem met van de staat losgemaakte economische actoren ('ontstatelijking', maar niet per se privatisering) onder het poli-

tieke monopolie van (voorheen) de communistische partij of van een verlicht despoot. Dat wil zeggen: wel een systeemwisseling (het oude werd immers gekenmerkt door een fusie van politiek en economie), maar geen politieke democratie. En 'dus' geen verandering in het 'system of government'? Ik betwijfel echter of het 'system of government' na het ongedaan maken van die fusie 'onveranderd' kan heten. Het (oude) 'system of government' hoorde bij die gepolitiseerde economie. Het ongedaan maken van die fusie *impliceert* naar mijn idee een verandering van het 'system of government', zij het niet noodzakelijkerwijs in democratische richting.

Wat betreft het eerste gevaar waarop Kaminski wijst ('pressure coming from diverse constituencies may simply paralyze government'): het is nog geen uitgemaakte zaak dat de institutionele vormgeving van 'de democratie' er weinig toe doet. Een democratie waarin zowel 'het parlement' als 'de president' zich op een zelfstandig kiezersmandaat kunnen beroepen, vergroot de kans op 'verlamming'; de inrichting van een twee-kamersysteem kan eveneens voor extra complicaties zorgen (dat wil zeggen, als wordt aangenomen dat een consequent nagestreefd beleid beter is dan een voortdurende strijd om de vraag wat 'het beste' of 'meest rechtvaardige' zou zijn) etc. Het kan zelfs zijn dat twee instituties die zich beroepen op *dezelfde* 'constituency' eenvoudig 'paralyze government'. Niet elk 'soort' democratie kent met andere woorden *hetzelfde* 'mechanism of conflict mediation'. Het is mogelijk dat 'nuances' hier belangrijk zijn. Maar de institutionele vormgeving geschiedt niet *ex nihilo*. 'De democratie' is ook niet naar verkiezing (van wie?) zo in te richten dat én 'conflict mediation' in 'voldoende mate' plaatsvindt én daadkracht wordt behouden. Daarvoor is een Solon-constructie nodig: een grondwetgever die niemand verantwoording is verschuldigd, en politici die zichzelf en elkaar vervolgens verplichten zich aan de regels te houden (niemand anders kan ze daaraan houden).⁸ Als het echter één en andermaal 'politiek effectief' blijkt te zijn (in termen van macht, van persoonlijk belang, als 'dienstbetoner' of als patroon) om *niet* volgens de regels van het spel te spelen, maar om de regels van het spel te veranderen – wie of wat helpt dan nog? Je raakt hier aan de ondoorzichtige relatie tussen politieke instituties en politieke cultuur, en de kans dat de politieke cultuur de (proto)democratische instituties vernielt. Rusland lijkt, nu ik dit schrijf (najaar 1992), een eind in die richting op weg.

Wat betreft het tweede gevaar waarop Kaminski wijst: in de controverse tussen 'het commando' van waarnemend premier Gaidar en staatsraad Boerboelis aan de ene kant en de leider van het 'industriële blok' in het parlement, Arkadi Volski, en vice-president Roetskoj aan de andere kant, komt deze kwestie in Rusland in 1992 politiek tot uitdrukking. 'De staat' of 'de regering' is verantwoordelijk, dat wil zeggen aansprakelijk, voor de

(verdelings)effecten van 'de markt'. De markt is immers de schepping van 'de regering'.⁹ Minder vriendelijk: zij is verantwoordelijk voor de wanorde als gevolg van de terugtrekking van de staat. Staatsfunctionarissen en politieke ambtsdragers zijn voor belanghebbenden 'het adres' om (1) een geprivilegieerde positie te verkrijgen op de zich ontwikkelende markt of (2) 'de markt' van 'zijn' sector of 'zijn' bedrijf weg te houden, of (3) een combinatie van beide te bewerkstelligen. Dit laatste lijkt paradoxaal, maar een baas van een staatsonderneming kan zeer wel beide willen: staatssteun in enigerlei vorm voor het betreffende bedrijf als staatsonderneming, en tegelijkertijd kansen voor aan de staatsonderneming geaffilieerde private bedrijven. De volksvertegenwoordiger (op gemeentelijk, op landelijk, op elk niveau) krijgt als vanzelfsprekend de rol van 'intermediair'. Als volksvertegenwoordiger (parlementariër, gedeputeerde) heb je toegang tot 'het apparaat', tot ambtenaren en politici zo niet met juridische dan toch met feitelijke zeggingsmacht. De volksafgevaardigde is een makelaar, zaakwaarnemer, ombudsman, patroon, die opkomt voor individuele en corporatieve belangen *buiten* het publieke forum. Je zou dit ook kunnen beschouwen als een vorm van 'conflict mediation', maar dan één die er niet op is gericht om wetten en algemeen geldende bepalingen tot stand te brengen: zo worden individuen en groepen, ondanks wetten, of buiten de wet of algemene regels om, geapaiseerd, hetgeen aan de kracht en het gezag van de wet zelf niet bijdraagt.

New World Disorder van Kenneth Jowitt is een bundel van negen artikelen, waarvan de laatste twee, 'The Leninist Legacy' en 'A World without Leninism', nog niet eerder waren verschenen. Het oudste artikel, nu met de titel 'Political Cultures in Leninist Regimes', dateert van 1974. In 'Political Cultures in Leninist Regimes' verdedigt Jowitt de stelling dat:

'[A]ll Leninist regimes are oriented to certain core tasks that are crucial in shaping the organizational character of the regime and its relationship to society. The tasks include: (1) transformation – the attempt decisively to alter or destroy values, structures, and behavior a revolutionary elite perceives as compromising or contributing to the actual or potential existence of alternative centers of political power; (2) consolidation – the attempt to create the nucleus of a new political community in a setting that ideally prevents existing social forces from exercising any uncontrolled and undesired influence over the development and definition of the new community; and (3) modernization – the regime's attempt to develop more empirical and less dogmatic definitions of problems and policy, a formal, procedural approach rather than a substantive, arbitrary approach to the solution of problems, and an understanding of the executive function that stresses leadership rather than command competences' (Jowitt: 56-7).

De derde taak, modernisering, betekent een nieuwe definitie van de verhouding tussen 'regime' en 'maatschappij', waarbij het regime niet langer staat tegenover de maatschappij, maar het regime overgaat tot 'selective recognition and managed acceptance of society' (Jowitt: 57). In het vervullen van de derde taak zijn de leninistische regimes nooit geslaagd; de manier waarop zij hebben gefaald heeft uiteindelijk bijgedragen tot 'The Leninist Extinction' (het opstel met deze titel werd oorspronkelijk gepubliceerd in 1991).

Jowitt onderscheidt 'vier grote' en 'drie kleine oorzaken' van het 'uitsterven van het leninisme'. Ik noem de vier grote:

(1) Chroesjtsjov verklaarde in 1956 de klassenoorlog beëindigd. Door de introductie van het idee van een 'staat voor het gehele volk' en het idee van 'de partij voor het gehele volk' veranderde de partij van karakter: geen strijdorganisatie meer met een bijzondere missie die strakke discipline vereiste. Het betekende een demystificatie van de partij, van de Sovjetunie, van het leninisme.

(2) De 'verzoening' van partij en samenleving die Chroesjtsjovs wending impliceerde wilde of kon de partij onder Brezjnef niet realiseren: de partij hield vast aan haar monopolie als politieke actor – de partij werd een 'luie monopolist' en verziekte intern. Het resultaat van de politieke corruptie van een leninistisch regime noemt Jowitt 'neotraditionalisme'.¹⁰

(3) De opkomst van Solidariteit in Polen, waaruit een deel van de Sovjet-elite de conclusie trok dat de *inclusion of social forces was no longer an adequate strategy to maintain the party's monopoly* (Jowitt: 254). Het gevoel werd versterkt dat het Sovjet-bewind niet in staat was sociale steun te behouden, economische groei te verzekeren en de 'Party's political integrity' veilig te stellen (Jowitt: 254).

(4) Het effect van de remedie die onder Gorbatsjov tegen de 'stagnatie' werd toegepast: 'In essence, perestroika is (was?) an effort to relativize the position of the *apparatchiki* within the Communist Party, of the Communist Party within Soviet society, and the Soviet Union in the world' (Jowitt: 255). Maar, zegt Jowitt, politiek gerelativeerd bolsjewisme is mensjewisme.

Wat Jowitt kenmerkt als relativering van de partij, is het effect geweest van een poging én de partij én de staat én de samenleving te *revitaliseren*. Door druk op te roepen 'van onderop' had 'het bureaucratische midden' wederom een instrument van de partijtop, of liever, van de leiding van de partijstaat, moeten worden.¹¹ Daarna, de samenleving gehoord, individuen en groepen een zekere vrijheid in de sociale en economische sfeer geboden, en een toenadering tussen 'volk' en 'leiding' tot stand gebracht, zou de Unie als een 'eenheid met verscheidenheid' (opnieuw) een toekomst zijn geboden.

Deze visie op, deze interpretatie van, het streven en het effect van dit streven van Gorbatsjov laat tegenstrijdigheden in zijn 'beleid' buiten beeld.¹² Maar ook als van meet af aan, toen Gorbatsjov in 1985 Tsjernenko als secretaris-generaal van de CPSU opvolgde, dit doel duidelijk zou zijn geweest (duidelijk zowel voor de bevolking als voor de leiders zelf) en met meer consistentie zou zijn nagestreefd, zou het 'hervormingsproject' waarschijnlijk zijn mislukt. Het was het streven naar 'politisering van de politiek' (de herintroductie van een politieke sfeer in de termen van Kaminski), in de veronderstelling dat harmonie in het streven van diegenen die stem werd gegeven *binnen* het kader van de eenpartijstaat kon worden verzekerd. Dit was een onmogelijk recept. De leninist Gorbatsjov voer volgens Jowitt een koers richting mensjewisme. De leninist Gorbatsjov, zou je kunnen zeggen, heeft uiteindelijk afstand van het leninisme willen doen, maar dan onder het credo: 'Wij zijn *allen* mensjewiki!' – en vervolgens met de constatering dat dit niet zo was geen – beschaafde – raad meer geweten.

'The Leninist Legacy' is het op één na laatste artikel in Jowitts bundel. Hij zegt daarin:

'The likelihood is that most [Eastern European countries] will fail [in het realiseren van een (liberale) politieke democratie en een marktsysteem, J.O.], but some will succeed, and many of those will have predominantly anti-democratic capitalist features. Whatever the results of the current turmoil in Eastern Europe, one thing is clear: the new institutional patterns will be shaped by the "inheritance" and legacy of forty years of Leninist rule' (Jowitt: 285).

Tot de erfenis van hun leninistische – neotraditionele – verleden behoort 'private egoism' als 'major sociocultural reality'. Personalisme en geen individualisme, dat wil zeggen: het ego niet beperkt door algemene normen en 'internal discipline of deferred gratification', maar het ego slechts beperkt door 'external obstacle or internal disability'. Daartoe behoort de politieke cultuur van het veinzen ('dissimulation'). Daartoe behoort de geruchtenpolitiek: '[R]umour had and continues to have a debilitating effect in political life. It divides, frightens, and angers those who participate in what amounts to a chronic mode of semihysterical (pre)political speech' (289). Daartoe behoort de afwezigheid of onderontwikkeling van wat Jowitt noemt een 'culture of impersonal measured action': de bevolking in Oost-Europa, de vroegere Sovjetunie, China, heeft weinig ervaring met 'regular, deliberate economic and political activity in a context of impersonal procedures' (291). Zelfs de 'charismatic efflorescence of public ethics' in 1989, de eis van en de uitdrukking van individuele waardigheid als de basis van het politieke leven (denk aan mensen als Adam Michnik en Václav Havel) heeft

volgens Jowitt bijgedragen aan de versterking van de 'antagonistic juxtaposition' van een verdachte politieke wereld enerzijds en private deugd en ethiek anderzijds:

'[L]iberal democratic policies do not rest primarily, for that matter cannot rest primarily, on the charismatic permanence of politically ethical leadership or the private ethics of its citizen. They rest on 'public virtues' (292).

To put it bluntly: the Leninist legacy, understood as the impact of party organization, practice, and ethos, *and* the initial charismatic ethical opposition to it favor an authoritarian, not a liberal democratic capitalist, way of life [...] (293).

Het probleem is niet zozeer privatisering en de introductie van de markt in de economie, of hoe je een verkiezingscampagne moet organiseren, zegt Jowitt; het belangrijkste obstakel op weg naar een 'liberal democratic capitalist way of life' is 'how to institutionalize public virtues' (293). En precies voor dit probleem is – kennelijk – geen oplossing te bedenken; kennelijk, want Jowitt geeft hem niet. Misschien *kan* daar geen 'programma' voor worden ontworpen – ik speculeer nu verder naar aanleiding van Jowitts droevig stemmende conclusie (droevig voor wie de liberale democratie is toegedaan) – omdat die publieke deugden 'essentially by-products' zijn. Dit zijn volgens de definitie van Jon Elster 'mental or social states' die nooit opzettelijk tot stand kunnen worden gebracht, omdat precies het pogen die toestand te realiseren uitsluit dat hij wordt bereikt.¹³ Je krijgt het idee dat, volgens Jowitt, publieke deugden 'essentially by-products' zijn, omdat althans die ene in Oost-Europa 'beproefde' manier tot herstel van publieke deugden – de private deugdzaamheid die zich ook in de politieke sfeer laat gelden (Havel) – een haast pervers effect heeft gehad. Zij heeft niet geleid tot het beoogde herstel of de introductie van die publieke deugden waarop Jowitt (met Ralf Dahrendorf) doelt, maar heeft dit herstel veeleer afgehouden. Rest de vraag: Als het gaat om 'essentially by-products', *waarvan* zijn ze 'by-products'?

Een laatste citaat uit 'The Leninist Legacy' brengt ons terug bij het centrale thema van Przeworski's boek: de vraag of de Oosteuropese landen het gelukkige lot van de Zuidamerikaanse landen kunnen delen en 'ook' op weg zijn naar een democratisch politiek systeem en een markteconomie. Przeworski geeft hoop door de parallellen in de uitgangspunten van Zuidamerikaanse en Oosteuropese landen te benadrukken en iets te vlot – want waarop precies gebaseerd? – aan te nemen dat een aantal Zuidamerikaanse landen thans definitief de weg richting markt en democratie is ingeslagen. Jowitt ziet ook een gelijkenis tussen Oost-Europa en Zuid-Amerika, maar

een andere. Jowitt is, waar het gaat om Oost-Europa, geen overdreven optimist: 'liberal authoritarianism' zou hij al beschouwen als een 'mooie uitkomst' (302). '[I]t will be demagogues, priests, and colonels more than democrats and capitalists who will shape Eastern Europe's general institutional identity', schrijft hij (300). En dat betekent dat '[m]ost of Eastern Europe of the future is likely to resemble the Latin America of the recent past more than the Western Europe of present' (300).

'Irony of ironies, it may be earlier writings by American academics on the "breakdown of democracy" in Latin America rather than the recent literature on "transition to democracy" that speak most directly to the situation of Eastern Europe' (Jowitt: 300).

***

Ik heb drie boeken besproken en becommentarieerd over 'de politieke economie van de overgang' van drie auteurs met elk hun eigen aanpak. De manier waarop en het perspectief vanwaaruit zij het onderwerp behandelen betekent dat steeds andere aspecten in het licht verschijnen en andere onderbelicht blijven – 'het onderwerp', 'het probleem', wordt door de manier waarop het wordt bekeken als het ware telkens anders gedefinieerd.

Kaminski is van huis uit een Pool en een econoom; maar conform zijn idee van de fusie van politiek en economie die het staatsocialisme kenmerkte (en dat is een zinnig idee) is hij óók politicoloog. Polen is zijn *case-study*, maar de pretentie van zijn studie is groter: die fusie was immers kenmerk van alle staatsocialistische landen. Kaminski heeft (als Pool?) zijn eigen vanzelfsprekendheden. Eén daarvan is dat 'de eenheid waarbinnen' de fusie ongedaan gemaakt moet worden de bestaande (natie)staat is. Over de aard of het karakter van de politiek in het 'postsocialistische stadium' kan Kaminski ons weinig vertellen, afgezien van de *case-study* Polen; zijn methodiek leent zich daar niet voor.

Przeworski heeft als *marxian* nauwelijks oog voor andere dimensies dan de sociaal-economische. Zijn analogie van Zuid-Amerika en Oost-Europa brengt hem er, anders dan Kaminski, toe ook in het staatsocialisme een scheiding tussen economie en politiek te veronderstellen; zou hij dat niet hebben gedaan, dan was een vergelijking van Zuid-Amerika met Oost-Europa in de categorieën die hij hanteert onmogelijk. Hij ziet tussen de Zuid-amerikaanse landen van voor 'de hervorming' en de staatsocialistische landen 'kwantitatieve verschillen'; de staatsocialistische landen zijn volgens hem niet andersoortig. Veel van wat naar mijn idee in Oost-Europa van belang is blijft buiten beschouwing; dat maakt zijn aanpak niet per definitie oninteressant. Hoever kom je met een analyse van de problemen in Oost-

Europa als je te werk gaat zoals hij? Volgens mij een eind – niet van 'de' problemen, maar wel van een aantal.

Volgens Jowitt zijn de staatsocialistische landen, leninistische regimes, een 'bijzonder soort'. Hij is een politicoloog die vertrouwd is met het werk van Weber, hij heeft een scherp oog voor 'onbedoelde gevolgen' en 'perversiteiten'. Politiek-psychologische en vooral politiek-culturele aspecten krijgen in een aantal artikelen de aandacht die ze verdienen; bij Kaminski krijgen die aspecten nauwelijks aandacht, bij Przeworski blijven ze geheel buiten beeld. De bundel van Jowitt bevat ook een aantal 'oude' artikelen over politiek en maatschappij onder 'het leninisme'; lezing daarvan is niet overbodig geworden nu het leninisme is 'afgeschaft', want *it ain't over till it's over*.

Noten

1. Michael Walzer, 'The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem'. *Dissent*, voorjaar 1992: p. 164-171.
2. László Bruszt, 'The Dilemmas of Economic Transition in Hungary'. *Südosteuropa*, 38 (1989) 11-12: p. 716-728.
3. Zie bij voorbeeld: *Legal aspects of privatization in industry*, United Nations Economic Commission for Europe. United Nations, New York 1992.
4. Vergelijk Michael Walzer in zijn antwoord op James B. Rule, 'Tribalism and the State: A Reply to Michael Walzer'. *Dissent*, najaar 1992: 519-523 ('Michael Walzer Replies'. *Dissent*, najaar 1992: 523-524, 523): '[P]opular mobilization against imperialism gives rise to tribal politics – for the simple reason that it is among the people, ordinary men and women, living where they have always lived, sustaining a customary existence, that particular languages, historical memories, and religious beliefs most strongly survive. The struggle for democracy, even before the actual experience of democracy, opens the way for the expression (and the political exploitation) of these particularisms, which imperial rule had everywhere repressed'.
5. H. Daalder heeft met wat hij zegt in 'A world safe for democracy? Moeilijkheden en mogelijkheden voor democratisering in het voormalige Oostblok' (in: *Oost-Europa en de sociaal-democratie*, dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme. De Arbeiderspers & Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1992: p. 24-45), misschien 'groter gelijk' dan Przeworski. Op de bijdrage van Daalder is minder aan te merken; maar Daalders artikel brengt de gedachtenvorming niet verder.
6. Vgl. Merton J. Peck en Thomas J. Richardson (red.), *What Is To Be Done? Proposals for the Soviet Transition to the Market*. Yale University Press, New Haven en Londen 1991, i.h.b. hoofdstuk 2.
7. Zie bij voorbeeld Herman W. Hoen, *Het Nieuwe Economische Mechanisme en de buitenlandse handel*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1992 (diss. RUG).
8. Aleksandr Solzjenitsyn, kun je zeggen, heeft de rol van een nieuwe Solon willen spelen. Zie zijn voorstellen voor een nieuwe staatsorganisatie, neergelegd in: 'Kak nam oboestroit Rossijoe?'. *Komsomolskaja pravda*, 18 september 1990; tevens afge-

drukt in: *Literatoernaja gazeta*. Nederlandse vertaling: Alexander Solzjenitsyn, *Hoe bouwen rij Rusland weer op?* Academic Service, Schoonhoven 1992.

9. 'Regering' staat hier tussen aanhalingstekens, omdat twijfelachtig is of het wel de regering in formele zin is die regeert; (leden van) de presidentiële raad en (leden van) de veiligheidsraad hebben, lijkt het, meer te vertellen.

10. 'Soviet Neotraditionalism: The Political Corruption of a Leninist Regime', eerder verschenen in juli 1983 in *Soviet Studies*, is misschien wel Jowitts bekendste artikel; in elk geval een van de interessantste. In deze bundel heet het artikel kortweg 'Neotraditionalism'.

11. Zie de bundel *Samyj choedsji vnoetrenni vrag* (De allerergste binnenlandse vijand), Moskou 1987; naar een citaat van Lenin: 'De allerergste binnenlandse vijand – de bureaucraat'.

12. Vgl. Michel Korzec en Hans Oversloot, 'Icarus in Moskou. De onmogelijke hervormingen van Michail Gorbatsjov'. *Intermediair* (Nederland), 24 (1988) 5 (5 februari), p. 35-43, ook in: *Intermediair* (België), (1988) 35 (10 oktober), p. 1-2, 11-13, 16-17.

13. Jon Elster, *Sour Grapes. Studies in the subversion of rationality*. Cambridge University Press & Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge etc. en Parijs 1983, p. 43.

Boekbesprekingen

Roodbeen, H., **Trading the jewel of great value: The Participation of The Netherlands, Belgium, Switzerland and Austria in the Western Strategic Embargo**. Ph.D. thesis, Leyden University 1992.

This dissertation is part of the research project 'East-West Trade and Technology Transfer: Economic Benefits versus Security Requirements' that was conducted at the department of Political Science of the University of Leyden. Roodbeen studies the 1948 western strategic embargo against the former East Block, which institutionally centered around the Coordinating Committee for Multilateral Export Controls (COCOM).

This strategic embargo is a special case in the history of economic sanctions. Unlike the many embargoes and boycotts that we have seen recently, the goal of the strategic embargo has neither been to change policy in the target communist countries nor to punish behaviour that was deemed unacceptable. With the result that the empirical lessons that can be drawn from the Hufbauer and Schott study *Economic sanctions reconsidered* (1985), which for better or worse has become the standard reference on the topic of the effectiveness of economic sanctions, would seem to be less relevant for the subject of Roodbeen's Ph.D. thesis. Given the surprising longevity of the COCOM measures this is especially so where the Hufbauer and Schott study implies that the probability of success of an economic sanction decreases over time.

Obviously, neither the denial of access to western commodities and services of military utility, nor the deprivation of scarce inputs in order to achieve security advantages over the East Block, can be expected to yield quick results. To assure technological supremacy in the West as a key determinant of the military position of NATO is a long term goal indeed. Hence the problems of sanction busting and other evasive activities have to be a central issue in a discussion on strategic embargoes. Enforcement is especially important for the impact and usefulness of this embargo, which effectively lasted for 42 years until in 1990 the former totalitarian centrally planned economies started their transformation into western-style democratic market economies. Consequently, the focus is on the mixture of cooperation and conflict that characterizes the relationships between the United States and Europe (both allied and neutral countries) on this topic.